

לשוננו לעם

עורך: מ' בר־אשר

מתוך

כרך מ-מא, תש"ן

קובץ לשנת הלשון

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

חרושת המלים (המורפולוגיה) של השפה העברית

הדקדוק – מנגנונים ליצירה ולניתוח

האדם יודע לדבר, היינו ליצור מלים ומשפטים, אף חיבורים שלמים, ויודע גם להבין את דברי זולתו. הבלשנות המודרנית מסבירה כי במוח האדם מצויים מנגנונים שנוצרות בהם מלים, ומנגנונים אחרים העשויים ליצור משפטים. מנגנונים אלה, כשבצדם רשימות מילוניות, משמשים גם כמנגנוני ניתוח, ובהם מועברים דברי הזולת בעל־פה או בכתב, כדי להביןם. מנגנונים אלה – הם הם הדקדוק.

בקונטרס זה אנו דנים במלים, ומן הדין שנפתח בהסבר המלה מלה.

שלוש משמעויות ל"מלה"

פקיד המברקה, אם יתבקש לשלוח את הקטע הבא כמברק –

גד נסע דן נסע גם אורה נסעה

– יבקש תשלום בעד מברק בעל שבע מלים; מורה באולפן שיתבקש להכין לתלמידיו רשימה של כל המלים הכלולות בקטע זה, יאמר שבקטע יש שש מלים (גד, נסע, דן, גם, אורה, נסעה); ואילו מחבר מילון יטען שיש כאן רק חמש מלים (אורה, גד, גם, דן, נסע). מוזר מאוד, אך כולם צודקים! זאת משום שכל אחד מהם מפרש את המלה "מלה" באופן אחר:

פקיד המברקה מצא כאן שבע מלים – תמניות; כלומר, אפשר למנות שבע מלים. המורה באולפן מצא שש מלים – תבניות; כלומר, שש מלים שונות בתבניתן (= בצורתן), ואילו מחבר המילון מצא רק חמש מלים – ערכים.

כשאדם בא לעסוק בעניין מלים, עליו להביא בחשבון את כל שלוש המשמעויות של המלה "מלה", ויתברר לו עד מהרה כי חלקים שונים בדקדוק דנים במלים-ערכים וחלקים אחרים – במלים-תבניות. אשר לתמניות – אין הן עניין לדקדוק.

טבלת שורש-משקל

את רובן המכריע של המלים-הערכים שאנו מכירים בעברית אפשר לרשום בטבלה ענקית. בכל שורה בטבלה יירשמו מלים בעלות שורש אחד, כגון בשורת השורש קד"מ יירשמו המלים קודם, קדם, תקדים, לקדם, מקדמה, להקדים, קדום, לקדם, קדימה ועוד רבות; לעומת זאת בטור המשקל תִּפְּטֹּי יירשמו המלים תקדים, תְּבַשִּׁיל, תְּכַשִּׁיר, תְּמַלִּיל, תִּאָּגִיד ועוד רבות.

הנה לדוגמה קטע קטן מטבלת שורש-משקל הענקית:

שורש	קד"מ	בש"ל	כש"ר	קד"מ	תקדים	קדימה	מקדמה	קדם	קדום	בְּשִׁיל
-	-	-	כְּשִׁיר	קְדוּם	תְּבַשִּׁיל	בְּשִׁילָה	-	-	בְּשִׁיל	-
כְּשִׁיר	כְּשִׁיר	כְּשִׁיר	כְּשִׁיר	כְּשִׁיר	כְּשִׁיר	כְּשִׁיר	כְּשִׁיר	כְּשִׁיר	כְּשִׁיר	כְּשִׁיר
משקל	מִפְּטֹי	מִפְּטֹי	מִפְּטֹי	מִפְּטֹי	מִפְּטֹי	מִפְּטֹי	מִפְּטֹי	מִפְּטֹי	מִפְּטֹי	מִפְּטֹי

ברוב המלים הנמצאות בשורת שורש אחת ניתן לגלות איזו משמעות כללית המצויה בכולן, ונהוג לומר כי זוהי "משמעות השורש". עם זאת עלינו לזכור כי השורש כשהוא לעצמו אינו מלה, אלא רק אחד משני מרכיבי המלה: השורש והמשקל, והערך המילוני האמיתי הוא לעולם המלה.

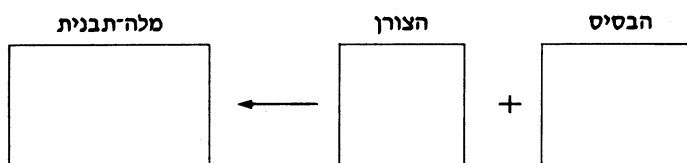
לכאורה קל לחשב את מספר המלים בטבלת שורש-משקל: הכפל את מספר השורשים (כחמשת אלפים) במספר המשקלים (כמאה ועשרים) ותקבל את מספר המלים הקיימות בשפה. אולם אפילו לפי הקטע הקטן מן הטבלה, שהדגמנו כאן, ניכר שאין הדבר כך: משבצות רבות אינן ממולאות, ופירושו של דבר שלא נוצרה כאן מלה. כך למשל, המשבצת העליונה בטור השמאלי איננה ממולאת. לכאורה צריכה להופיע שם הצורה קְדָמוֹן, אולם צורה זו לא נתממשה בעברית כמלה במילון.

טבלת שורש-משקל היא טבלה יוצרת, היינו כאשר נתון שורש ונתון משקל – במשבצת המתאימה אפשר ליצור מלה. ואכן, המשבצות הריקות בטבלת שורש-משקל הן מקור לא־אכזב למלים חדשות. רוב המלים שנוצרו

בתקופתנו הן מלים שהייתה להן משבצת מוכנה בטבלת שורש-משקל, אולם משבצת זו לא מומשה, והמלה שהייתה צריכה להיות בה פשוט לא הייתה קיימת בלשון, אם משום שמלים אחרות בלשון הספיקו כדי להביע את המשמעות המסתברת של מלה זו, אם משום שרק בעת האחרונה נוצר הצורך במלה בעלת משמעות כזאת. כך, למשל, עד שהומצאה המכוננית ובה חלק שתפקידו להצמיד את גויהמנוע אל גלגלי תיבת ההילוכים, לא היה כלל צורך במלה מְצַמֵּד.

מנגנון בסיס + צורן

הקורא שם לב אולי, שבקטע הטבלה שהצגנו לא נכללה שום מלה-תבנית, היינו שום מלה בנטייה, כגון קָדַמְתִּי, מְקַדְמֶתִּי, או קְדוּמָה. והטעם לכך הוא הרצון לחיסכון: את המלים-התבניות אנו יכולים להפיק על-ידי מנגנון אחר, בעל מבנה הרבה יותר פשוט. לעניין זה נשוב לאחר שנכיר את המנגנון האחר. המנגנון האחר הזה קולט מלה-ערך, מעבד אותה, ופולט כל מלה-תבנית השייכת לערך זה. מנגנון זה, כשהוא מכוון לשמות, מקבל את השם בצורת הערך המילוני שלו, ומוסיף אליו צורן-נטייה; הציור הבא יבהיר את מבנה המנגנון הזה, שאנו קוראים לו "מנגנון בסיס-צורן".

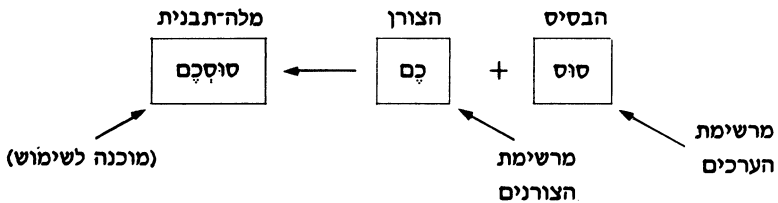
אל הבסיס מוכנס אחד מן השמות הנמצא ברשימת הערכים (=המילון), אל משבצת הצורן מוכנס אחד מצורני הנטייה, המוחזקים ברשימה קצרה (אלה הם הצורנים יָ, יֵ, יֶ, יִ, וְ, הֵ, הֶ, הִ, נוּ, כֵּם, כֶּן, כֹּן, כָּן - לנטיית היחיד, והצורנים יֵי, יֵי, יֵי, יֵי, וכו' לנטיית הריבוי).

אם אנחנו מעוניינים בכל צורות הנטייה של שם מסוים (למשל, כדי להכין שיעורים בדקדוק), אנו מכניסים זה אחרי זה כל אחד מצורני הנטייה אל המקום המיועד לצורן. בכל פעם נוצרת מלה-תבנית חדשה, ואנו מעתיקים

אותה ממקום היווצרה אל המחברת, עד שכל צורני הנטייה יצרו את כל תבניות הנטייה.

ברוב ההזדמנויות בחיים אנחנו מעוניינים רק בנטייה אחת, ואז אנו מכניסים רק את הצורן המתאים למקומו, ומקבלים את התבנית המבוקשת.

כך, למשל, כדי לקבל את הצורה סוֹסְקָם, אנו מכניסים את סוס למקומו ואת קָם למקומו, ומקבלים את התוצאה הרצויה.

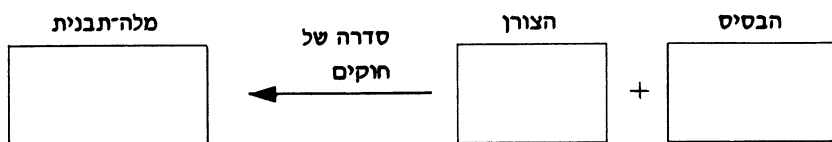

שינויים בבסיס

יש שהצטרפות הבסיס והצורן גורמת לשינויי תנועות בבסיס. למשל, אם הבסיס שנבחר בו יהיה הערך המילוני דָּבָר, הרי אם נסתפק בתיאור שלמעלה נקבל *דָּבָרְקָם, וצורה זו, כידוע, איננה מצויה בלשון. הצורה המצויה בלשון היא דָּבָרְקָם. מתברר אפוא שבזמן צירוף בסיס לצורן עשויים לחול שינויים בבסיס. סדרת החוקים הגורמת לשינויים שחלו כאן בבסיס דָּבָר ניתנת לניסוח הבא:

1. אם הצורן הוא צורן מוטעם, נמחק הטעם מן הבסיס והתבנית שתקבל תכיל רק את ההטעמה בצורן (דָּבָר ← דָּבָר).
2. תנועת קמץ בהברה פתוחה לפני הטעם של הבסיס תימחק אם יימחק הטעם מן הבסיס דָּבָר ← דָּבָר.
3. תנועת קמץ בהברה סגורה אחרונה מוטעמת של הבסיס תהפוך לפתח אם יימחק הטעם מן הבסיס.

מבנה המנגנון היוצר את תבניות הנטייה טעון אפוא השלמה: לפני שמתקבלת הצורה הסופית של תבנית-נטייה, על הצירוף בסיס + צורן לעבור דרך סדרה של חוקים הבודקים את הצירוף ולפעמים מביאים בו שינויים, כלומר:

נטיות הפועל

קל להראות שגם נטיות הפועל מתקבלות על-ידי אותו מנגנון, אלא שאם הבסיס הוא פועל (ולא שם), מצטרף אליו צורן השייך לרשימה אחרת, היא רשימת צורני הנטייה של הפועל, ולא עוד אלא שיש כאן רשימות רשימות, לפי זמן הפועל. צורני הנטייה של העבר למשל הם תִּי, תָּה, תָּה, נוּ, תָּם, תָּן, ו, ואילו צורני הנטייה של העתיד באים לפני הבסיס, ולא אחריו, והם ארבעת העיצורים א', ת', י', נ'.

גם בבסיס הפועל חלים שינויים כאשר מצטרף צורן אל הבסיס, ומעניין שיש הרבה חוקים משותפים לפועל ולשם. למשל, שלושת החוקים שפעלו על דָּבַר + כֶּם פועלים גם על שָׁמַר + תָּם (בסיס הפועל מנוקד בשני קמצים, מכיוון שהבסיס לנטייה הוא הצורה המקורית, צורת סוף פסוק).

שינויים בטבלת שורש-משקל

האמת היא שכבר בעת יצירת הערך בטבלת שורש-משקל חלים שינויים מסוימים בצורת הערך, וזאת בגלל טיבם הפונטי של כמה מן העיצורים. העיצור י', למשל, נאלץ כשהוא נמצא בסוף הערך. כך בשורש מגזרת ל"י, כגון בנ"י, כשהוא בא במשקל מֶ-־, אין העיצור י' נשמע: בְּנֵה, ולא *בְּנִי. נעיר כאן כי האות ה"א מציינת רק שהמלה מסתיימת בתנועה (אין ה"א מעידה על עיצור ה', והעיצור האחרון בשורש הוא י' ולא ה', כפי שקל להכיר על-פי הצורות בְּנוּי, בְּנִיָּה). היאלמות זו מצויה תמיד בצורות הפועל, אך גם בצורות שם רבות: מְבַנֶּה הוא במשקל מֶ-־. כפי שאנו רואים, החוק לא זו בלבד שהוא מצווה על ה' להיאלם, אלא הוא גם משנה את התנועה מקמץ לסגול.

דוגמה לשינוי אחר היא כאשר העיצור ו' בא בסוף הברה לאחר תנועת a. במקרה כזה נאלץ ה'ו, והתנועה שלפניו הופכת ל־o. כך אנו מקבלים מן

השורש ול"ד (הוא השורש העתיק שהומר אחר כך ביל"ד) צורות כגון נולד (בפועל) או מולד (בשם), מן המשקלים נִפְּלַד וּמִפְּלַד -- (יש נימוקים לסבור שאלה הן הצורות הנכונות של משקלים אלה, ולא נִפְּלַד, מִפְּלַד, אולם לא נפרטם כאן).

כפי שאנו רואים, השינויים בטבלת שורש-משקל הם שינויים הנקבעים על-פי תכונותיהם הפונטיות של העיצורים המשתתפים בשורש, ומעניין שגם בתחום זה כמעט אין הבדל בין הפעלים לבין השמות.

קשר אוטומטי וקשר לא-אוטומטי

כדי להשלים את הבנתנו בטבלת שורש-משקל ראוי להבהיר כי קשרים בין פעלים שווי-שורש ושוני-בניין הם קשרים שבתחום הטבלה, ואילו קשרים בין צורות נטויות של פועל משורש אחד ומבניין אחד הם קשרים שבתחום מנגנון בסיס + צורן.

כך למשל, הפעלים הַתְקַדֵּם, הִקְדֵּם וקָדַם נמצאים שלושתם בטבלת שורש-משקל, וכל אחד מהם הוא מלה-ערך לעצמה; לעומת זאת הפעלים הַתְקַדְּמִי, הַתְקַדְּמִי ונְתַקְדָּם הן צורות נטויות של ערך אחד, הוא הערך "הַתְקַדָּם".

הקשר בין שלושת האחרונים לבין עצמם הוא קשר אוטומטי, שכן אם אתה יודע רק שיש צורת פועל הַתְקַדָּם אתה יודע ממילא כי קיימות גם הצורות הַתְקַדְּמִי, נְתַקְדָּם וכו', גם אם לא שמעת אותן מעולם. יתר על כן, אם אתה יודע רק את משמעות הַתְקַדָּם – יודע אתה בדיוק גם את משמעות הַתְקַדְּמִי ונְתַקְדָּם.

לעומת זאת, אם יודע אתה רק שקיים הערך הַתְקַדָּם, אין אתה יודע כלל אם קיים גם הערך הִקְדֵּם או הערך קָדַם, ואם יודע אתה רק את משמעות הַתְקַדָּם, לא תוכל לנחש נכונה את משמעות הִקְדֵּם או קָדַם גם אם הוגד לך שהם קיימים.

קשר אוטומטי בין צורות נקרא בשם נטייה, וקשר צורני בין צורות (כגון שורש משותף) שאינן קשר אוטומטי, נקרא בשם גזירה. מלים בעלות שורש משותף המצויות בטבלת שורש-משקל בטורי משקל שונים, אינן שייכות אפוא לנטייה אחת. מְבַנֶּה, בְּנָאִי, בְּנִין הן שלוש מלים-ערכים שלכולן שורש

משותף, אך אין הן "נטיות של מלה אחת". כך ניתן לראות גם בשלוש המלים בָּצַר, נָבַצַר, הִתְבָּצַר שלוש מלים-ערכים שאמנם לכולן שורש משותף, אך אין הן "נטיות של פועל אחד". הוא הדין בַּגָּב, הִגָּב, הִתְגָּב וכדומה.

חיסכון בדקדוק

הפרדה ברורה בין המנגנון היוצר מלים-ערכים (הוא טבלת שורש-משקל), ובין המנגנון היוצר תבניות-נטייה (הוא מנגנון בסיס-צורן) – מבהירה את ההבדלים בין גזירה לבין נטייה ובין ערכים לבין תבניות. לא זו בלבד, אלא שכך מתבלטים קווי הדמיון של הפעלים והשמות. יתר על כן, על-ידי הפרדת המנגנון היוצר תבניות מן המנגנון העיקרי היוצר ערכים אנו מעמידים דקדוק חסכוני וקצר: שינויים הנגרמים בגלל השתייכות השורש לגזירה יידונו כעת רק במנגנון טבלת שורש-משקל ולא במהלך הנטייה, והטבלה עצמה, מכיוון שהיא כוללת רק ערכים, ואינה מכילה את תבניות הנטייה, יש בה רק כ-120 טורים. לולא נקטנו גישה זו הייתה הטבלה היוצרת שלנו מתנפחת לממדים מבהילים, וייתכן שהיינו נאלצים להתמודד, למעשה, עם אלפי טורים. בעצם, הלעז שהלעיזו על הדקדוק העברי שהוא קשה ומסובך נובע בעיקר מאי-ההפרדה בין שני המנגנונים האלה.

המבקשים להעמיק בסוגיה זו ימצאו יתר פירוט והרחבה במאמרי "תצורת המלה העברית כיצד" שנתפרסם במחקרי לשון מוגשים לזאב בן-חיים בהגיעו לשיבה, בעריכת משה בר-אשר, אהרן דותן, דוד טנא וגד בן-עמי צרפתי, הוצאת מאגנס, ירושלים תשמ"ג, עמ' 42-13.